Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл ноябрь 24 суббота № 268 (14468)

1925 «ылда» үндезилеттингеН

Өртээ 3 коп.

Үенин сулаалы

ДҮҮН

АҢДАА КЫШ КОРГУНЧУГ ЭВЕС

«Сүт-Хөл» совхозтуң «Кара-Чыраа» кооперативиде хоочун малчын Т. К. Монгуш аренда керээзи-биле ажылдап турар. Оон коданында ам 420 баш мал бар. Холушкак коданда хураганнарын, сергелериң, өшкүлериң денгилдези эки.

Тас-оол Конзаевич аныяндан тура-ла, ажыл-ишчи кижи болгаш кыш удур ыяк белетненип алган. Оон кыштаанда 30 тонна аная, 20 тонна пресстээн сиген дүжүртүнген.

Хоочун малчын кыштаанга көжүп келген дораан-на мал кажааларын септеп, чылыглап алган. Хынамчалыг кижи кышкы чырыын база утпаан: кежээлерде бичии моторнуң дузазы-биле чырык кыва бээр.

Малчын кыштан малды хур ажырар сорулганы салган ажылдап турарын дүүн биске «Сүт-Хөлден» дыңнаткан.

ЧАГЫДЫЛГА ШУУДААН

Дүүн Тожу районнуң чурттакчы чонунуң болгаш күш-ажылчы коллективтериң 1991 чылда чагыткан солуннарын, журналдарын болгаш өске-даа чагыдылгаларны санап көргеН.

Районнуң ажылчы чону бо хүнде «Шын» солуну 590 экземплярны чагыдып, эрткен чылдың деңнелиндеН мурнап турар.

Ийги, үшкү черлерде «Тываның аныяктары» болгаш «Тувинская правда» солуннарның чагыдылгалары чоруп турар. Сан-биле алырга тус-тузунда 489 болгаш 430 экземпляр болуп турар.

Оон ангыда «Сылдысчыгашты» 253-ту чагыткан. А «Молодежь Тувы» солуннуң чагыдылгазының деңнели эрткен чылга бодаарга, чавыгаан. Чүгле 33 экземпляр болуп турар.

Күш-ажылчы коллективтерден «Май 1» совхозтуң, Тоора-Хем школазының, партия райкомунуң чагыкчылары эң идепкейлиг чоруун көргүзүп турар.

Чагыдылга уламчылавышаан.

Светлана БАЙЫР-ООЛ.
Радиоорганизатор.

БӨГҮН

РЫНОКЧЕ ШИЛЧИЛГЕ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

Бистиң республикада совхозтар директорларының, кодээ ажыл-агый специалистериниң Кызыл хоорайга беш хүн үргүлчүлээн семинар-хуралы чүгле чаңгыс ындыг айтырыгның адаа-биле болуп эрткен.

Оон ажылынга Новосибирск хоорайдан келген болук эртемденнер база киришкен. Олар Сибирьде кодаа ажыл-агый экономиказының эртем-шинчилел институдунуң төлөөлекчилери болуп турар. Эртемденнер рынокче шилчилгениң байдалдарында ажыл-агыйны эргелеп башкарарының экономиктиг механизминиң айтырыгларының талазы-биле аңгы-аңгы темаларлыг лекцияларны республиканың кодээ ажыл-агый специалистеринге тайылбырлап, чугаалап берген. Тус-тус темалар аайы-биле кичээлдерни профессор В. М. Грабов, доцент Е. Ф. Кривых, улуг башкы В. А. Смирнова, экономика эртемнериниң кандидаттары М. В. Ковалев, А. П. Задков болгаш доцент Н. И. Шугаева эрттирген.

Ажыл-агыйны эргелеп-башкарарының чаа аргазы — рынок экономиказынче шилчилгеге тураскааткан ол семинар-хуралга чугаалашкан чугула айтырыглар кодээ ажыл-агыйның специалистеринге, удуртукчуларга улуг дузалыг болгаш ажыктыг болган.

Семинар-хуралдың ажылы бөгүн доостур.

ТООЛЧУГА ТУРАСКАДЫП

Бөгүн Улуг-Хем районда Торгалыг суурнуң Культура бажыңынга хоочун тыва тоолчу Баазанай Түлүштүң төрүттүнген хүнүнден бээр 100 чыл оюн-хөөрү өткөн кежээ болур.

Аңаа Тываның төөгүнүң, дылдың, литератураның эртем-шинчилел институдунуң ажылдакчылары, партия райкомунуң коллективи болгаш оон чаңгыс чер-чурттуглары база төрелдери киржип, тоолчунуң чогаалдарының дугайында сактыышкыннарын чоп мурнунга чугаалаарлар.

Ук кежээге ортумак школаның өөреникчилери, совхозтуң ажыл-ишчилери хөй-биле киржир.

БИСТИҢ КОРР.

«ЧЫМЧАК АЛДЫН» КИРИП ЭГЕЛЭЭН

Күскү-кышкы аңныыр сезону эгелээр мурнунда «Хемчик» аңныыр-тывыш ажылагыйының штаттыг аңчылары биле Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл районнарда аңнаарынга хандыкшылдыглар ак-өлүк дужаар керээлерни чарып алгылааш, соңгу, башкы тандыларның өлүк-тывыштыг черлеринче аңнап аттанганнар.

Амгы сезонның тывыкынче аттанган аңчыларның баштайгы бөлүү олча-омактыг ээп келген, ноябрь айның бирги чартында олар 7707 диниин, 3 ас, 8 күзен, 2 киш, 6 дырбактыг олчалыг болуп, 24807 рубльге өлүк дужааган. Оон ынай дуюглуг ак эъдин 188 килограммны, 5 килограмм өлеп-чукту база күрүне планынга кирген.

Аңчылардан Тере-Хаяның аңчызы Дадар-сол Ооржак бир дугаарында 90 диниин өлүргеш, 295 рубльге, Чадаана хоорайның хоочун аңчызы Николай Как-оол 62 диниин дужааган. Оон соонда аңчылар улаштыр өлүүн дужаан эгелээн. Чыраа-Бажының хоочун аңчылары Василий Сапчы 203 диниин 638 рубльге, Мыртык-оол Куулар 106 диниин, Юрий Куулар 200 диниин, Бора-Тайганың аңчызы Сүмеш Ондар 159 диниин, Чадаана хоорайның аңчызы Кошкар-оол Монгуш 90 диниин, бир дырбактыгны, Октябрь Түлүш 138 диниин эккелген.

Сезон эгелээрде аңчыларның слёдун эрте эрттиргеш, оларга боо-чемзекти ой-шаанда хандырганындан олар керээлиг онаалдаларны үреттүнелдиг боттандырганнар.

Баштайгы олчазын дужаган аңчылар катап база аңнаашкынче аттанышканнар. Дужаар өлүктүн шынарын экижидер дугайында беседаны «Хемчик» аңныыр-тывыш ажыл-агыйының харысалгалыг ажылдакчылары аңчылар ортузунга чоруткан.

Ажыл-агыйның аңчылары чылдың өлүк планын күүседир дээш бүгү күжүн, аргадуржулгазын ажыглаарын хүлээнгеннер.

Арагачы ДОНГАК.

ЧҮГЛЕ ИЙИЗИНГЕ ДОКТААЙН

Чоокта чаа ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга М. С. Горбачевтуң амыдыралывыска бо хүннерде чугула, ханы уткалыг чугаазын улуг сонуургал-биле кичээнгейлиг дыңнап, оны республика солуннарының арыннарында парлаанын база номчудум.

Президентиниң чугаазында айыткан чамдык чүүлдер биске шуут-ла дорт хамаарылгалыг дээрзин билдим. Чижээ, хамааты кижиниң эрге-хоойлу талазы-биле камгалалдыг чоруун хандырарынче улуг кичээнгейни салып турар. Бистиң Тываның-даа амыдыралының чамдык чижектерин алгаш көөр болза, хамааты бүрүзүнүң айыыл чок чоруун хандырарының айтырыы кол чүүлдериң бирээзи болуп турар болгай.

Оон ыңай эш Горбачев аъш-чем продуктуларының айтырыынче кол кичээнгейни угландырган. Бо дээрге чүгле биске эвес, харын бүгү чурттуң чонунга хамаарышкан шиитпирлеттинмейн турар чүүлдериң бирээзидир. Ону бистиң республикага хамаарыштыр чугаалаар болза, бо чылын чонну хандырар аъш-чем болгаш погаа аймаа мурнунда чылдарга деңнээрге, оранчок эвээш белеткеттинген. А кажан четчир кылдыр өстүрүп-даа алыр болзувусса, ону ажаарында, надагалаарында болгаш дажыглап сөөртүрүнге улуг чидириглери болдуруп турарывыс мындыг байдалга чедирип келгени ол. Бо чүүлдерни моон соңгаар болдурбас дээш кижи бүрүзү харыысалганы болза эки.

Сыгыр ТАС ООЛ.

БОТТАРЫВЫСТАН ХАМААРЖЫР

Рынок экономиказынче кирериниң бүдүүзүнде чуртта тургустунуп келген берге кризистиг байдалдан уштунуп үнериниң дугайын Президент М. С. Горбачев ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга чугаалаар боор деп, бүгү чон четтикпейн манап, идеген турган. Ол чугаа, шынап-ла, болган-даа.

М. С. Горбачев бо чылдың ноябрь 17-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязынга Эвилел керээзин чарарын дүргедедир, чуртта политиктиг болгаш экономиктиг байдалдың быжыг туруштуг болурунуң дугайында кыска түүнел чугаа кылган. Ол Президентиниң чоокку үеде боттандырза чогуур кол-кол чүүлдери, бодалдары, программазы болган.

Ону катап-катап номчуп танышкаш, кончуг чүүлдүгзүнер, деткиир кижи-дир мен. Эде организастаар, чаартыр чүвелер-ле хөй, Президентиниң харыылаар, удуртуп башкарар айтырыглары хөй. Ынчангаш оралакчы президент тургузар дээни-даа, эргижээн звеноларны дүжүрер, чаа звеноларны тургузар; инициативтиг, амгы үениң ёзузу-биле ажылдап шыдаар чаа ажылдакчылар Министрлер кабинединиң составынга кирген турар дээни-даа кончуг чөптүг деп бодаар мен.

Амыдыралда чамдыкта мындыг болгулаар ышкаш ийик. Чеже-даа дээди эртемниг болза, даанган ажылын билбес улус база турар. Чамдык ындыг кижилер чүгле алыр акшашалын бодааш, ыят чокка удуртур-баштаар бедик ажылче чүткүүр. Кажар оп-биле кирип алгаш, ол ажылды буурадып каар. Ол дээрге кижиниң арыг арын-нүүрүнден, бөдүүн биче сеткилинден хамааржыр. Ынчангаш билир-билбес-даа болза, өрү шураар халымактарның оруун дозар, хоойлуларны, шиитпирлерни, айтыышкыннарны боттандырар дээш Президентиниң чанынга Контроль палатазын тургузуп, ол бүтү регионнарга бүрүн эргелиг төлөөлекчилерлиг болур дээнинге аажок чөпсүнер-дир мен. Бистиинге база ындыг төлөө турар ужурлуг.

Президентиниң чугаазының үшкү кезээнде корумчурумну быжыглаар дугайында айтып турар. Бистиң республикада кем-керек үүлгедиишкиннери, хулиганнаар чорук ам-даа чедир чавырылбайн турар болгай. Мен бодаарымга, бистиң бир четпезивис хөйниити-даа, милиция болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар ажылдакчыларыдаа кандыг-бир багай улуг үүлгедиишкиннер болган соонда, ол дээрезинде дырбаңайнып хөделир, а оон соксап, шимээн чок баар. Сактырга-ла, база бир онза үүлгедиг болу бээрин манап органзыг. Доктаамал хайгааралга ап турар болза, багай үүлгедиг дештип үнүп келбээ дег.

«ИХМ-ниң парлалга бөлүү дыңнадып тур» эге адаанда медээлерни номчуп көөрге, хөй нуруузунда аныяк тыва кижилер оорлаан, үптээн, бижектеп өлүрген, кемдедип балыглаан боордур. Ол мырыңай чаржынчыг-дыр! Кымнарның ажытөлү ындыг дүржок, дерзин бооп кижизиттинген чүвел? Ындыглар ада-иезиниң-даа, ниити тыва чоннуңдаа адын бужартадып турар. Кем-керек үүлгединчилерин тутканы шиидип, парлалга сойгалап бижип-даа турза, ол ам-даа намдавайн турарын ИХМ-ниң доктаамал кестүн кээр медээлери хереченнээр-дир. Бо талазы-биле демисел чорударынга Президентиниң чанынга тускай албан черин тургузар дээни база-ла чөптүг херектир деп билип турар кижидир мен. А бистиинге ону кандыг янзылыг боттандырар чүвел, ону билбес-тир мен.

Президентиниң бодалдары, программазы кончуг шын-дыр, а ону чүгле амыдыралга боттандырары бүгү совет улустан — бистиң боттарывыстан дорт хамааржыр. Оларны боттандырган тудум-на амыдыралывыс улам эгижиир.

Данчай-оол ОЮН.
Партияның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

ЧУРУКТА: Надежда Александровна Сафронова Кызыл хоорайның төвүнде кондитер цехиниң бригадазының ажыл-ижин удуртуп, планныг даалганы ажыр кылырынче аныяктарның күжүн мөөнеп турар. Ол кылган тортунга «Төрүттүнген хүнүңер-биле!» деп эргим болгаш хүндүткелдиг сестерни бижий каптар. Оон эштери Ирина Никитина, Айлана Намшай база-да амданныг чемнерни ынчаар белеткээш, садыгже киирип турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

Россияның Дээди Совединиң сессиязы хүн айтырыын эде көргеш, Г. А. Явлинскийниң ээлеп турган албан-дужаалындан халажыр турарының дугайында айтырыгны чугаалажын көргеН. РСФСР-ниң чаазының Даргазы И. С. Силаев «500 хонук» программаны чогаадып тургускан ижилерниң бирээзи Г. А. Явлинскийниң халажыр деп турарын деткиирин депутаттарга саналдаан.

Г. А. Явлинский ажылдап турган албан-дужаалындан халажыр деп шиитпирлээнин депутаттарга дыңнаткан. «Сөөлгү ийи айларда Россия Федерациязында байдал кончуг өскерилген. Ынчангаш моон мурнунда тургускаш, депутаттарга саналдап киирген программавыстың күүсеттинери берге апарган. Оон уламындан албан-дужаалымдан халажыр дугайында айтырыгны тургускан мен» — деп, ол чугаалаан.

РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Экономиктиг реформа талазы-биле комиссиязының даргазы албан-дужаалдан Г. А. Явлинскийни хостаар дугайында шиитпирни парламент хүлээп алган.

И. С. Силаев чазак кежигүннерни томуйлаар, өске ажылче шилчидер ажы хостаар талазы-биле чазакка онза бүрүн эргелерни тыпсыр дугайында айтырыгны сессияга тургускан.

Депутаттар «Рынок харылзааларынче шилчилгикин үезинде РСФСР-ниң улус ажыл-агыйын күрүне талазынган эргелеп башкарарын хандырар талазы-биле хемчеглер дугайында» Хоойлуның төлевилелин, тараачын (фермер) ажылагыйының дугайында хоойлу төлевилелин чугаалашкан.

(СЭТА).

РСФСР-ниң болгаш Латвия Республиканың удуртукчулары ужурашкан

1990 чылдың ноябрь 22-де Москвага РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазы Б. Н. Ельцин, РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. С. Силаев Латвия республиканың Дээди Совединиң Даргазы А. Горбунов болгаш Латвия республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы И. Годманис-биле ужурашканнар.

Ужуражыышкын үезинде болган консультацияга ийи республиканың күрүне суверенитединиң база күрүнелер аразының кады ажылдажылгазының дугайында дугуржулга кылдыңган болгаш ол талазы-биле медегелел хүлээп алдыңган.

(СЭТА).

ССРЭ-НИҢ ӨРТЕКТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИНДЕ

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эргежок чугула хереглелдиинге хамаарышпас чамдык бараанналарга керээлиг хостуг өртектерни киирер дугайында доктаалын тур хуусаада күш чок болдурар талазы-биле чамдык эвилелдешкен республикаларның (РСФСР, Казах ССР) Дээди Советтериниң шиитпирлерин хүлээп алганына хамаарыштыр ССРЭ-ниң Өртектер талазы-биле күрүне комитединиң дыңнадыры болза:

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң эргежок чугула хереглелдиинге хамаарышпас чамдык бараанналарга керээлиг хостуг өртектерни киирер дугайында хүлээп алганы күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүгжүп турар.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында Хоойлуга дүүштүр Эвилел чазаа өртектер политиказын чорударын хандырар болгаш өртектер системазын сайзырангайжыдарының кол угланыышкыннарын тодарадыр. Аңаа чоннуң хереглел бараанналарына үүрмектеп садар өртектериниң деңнелин өскертир эргени берген.

Осн аңгыда үстүнде адаттынган шиитпир бо чылдың октябрьда ССРЭ-ниң Дээди Совединиң хүлээп алганы улус ажыл-агыйын экижидип быжыглаарының болгаш рынок экономиказынче шилчириниң кол угланыышкыннарының кезии болур.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын чамдык республикаларның түр күш чок болдурганы кандыгдаа уг-шиг чок шиитпирлер болур. Бүдүүлгениң объективтиг экономиктиг байдалдары, рынок байдалы өртектер тургузулгазын сайзырангайжыдарының талазы-биле соңгаарладыышкын чок хемчеглерни хүлээп алырын негеп турар. Эргежок чугула хереглелдиинге хамаарышпас бараанналарның өртектерин керээ чурумнуче шилчидери болгаш. Оларны өстүрери албан кылдынар апаар. А доктаалды тур када күш чок болдурганы, эрге-хоойлу ёзугаар алыр болза, канчап-даа таарышпас.

Оон-биле чергелештир чиик өртектер болгаш хереглел-негелдениң бедик деңнелин чижек чорукка байдалдарны тургузуп турары билдингир. Байыыр сорулга-биле ювелир кылыглары, балык үүргенезин болгаш өске-даа ховар бараанналарны массалыы-биле садып ап турары билдингир. Чүгле совет эвес, а даштыкы хамаатылар ындыг чүүлче хаара түүтүнгени дувурелди болдуруп турар.

Ынчангаш ол чамдык республикаларның улус депутаттары ындыг чиик өртектерни хевээр арттырган ажыы бар бе деп чүвени болап көөр ужурлуг деп, ССРЭ-ниң Күрөртеккому санап турар.

ПАССАЖИР АРГЫШТЫРЫЛГАЗЫНЫҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

Автобустарны чонга «эгидер»

Бо чүүл мени база-ла демир-үжүк тударынче албадапты. Ам база-ла чоннуң амыдыралында кол-ла чүүлдериниң бирээзи — орук-харылзаа дугайы чүве. Кызыл районнуң Каа-Хем суур Кызыл хоорай-биле кожа чыдар-даа болза, ол аразының автобус аргыжылгазы бо кыштың соогунда кончуг бергедээн. Чадаг базар дээрге, бо аразы херии. Эртен ажыл шагының мурнунда үрде манаан автобузуң-даа кээр, «чудурук сыңмас» боор. Кончуг шыырак ооллар тывый идип турган, кире бээр. Ол ийде бичин уруглар ажы кырган улус ынаар семээн-даа херээ чок. Ам канчаар, база-ла манаар ужурга таваржыр сен. Ынчап турында 9 шак-даа чедер. Ол хөй чоннуң аразында эмчилээн, назылап кыраан, азарганчыг, бир класс-даа кижилер бар.

Бо берге байдалды көргеш кижиге: «Бо кыштың соогун канчап эртип аарыл?» деп бодал кирер. Ынчан сиринейнип, доңуп-дожан турунда база бир автобус арай деп кээр. База-ла чүткүп-ле эгелээр сен. Ам канчаар, ажылдан, эмчиден, школа шагындан озалдай-озалдай шургуп кирер... Оон-на автобус арай боорда шимчеп үнер. «Востокка» келген соонда харын мун-не чүгээр апаар.

Бо-ла бүгүнү хүннүн-не көрүп турар кижиге мындыг бодал кирер. Автобус манап турган, «Служебный» деп каан автобустарны көөрүнге 5-6-ла кижилиг хииледи өртип-ле турар. Оларны дозарла, кижилерже-даа көрбес. Ынчангаш Каа-Хем суур Кызыл хоорай аразынга оода чүгле эртенги шактарда автобустуг организациялар-биле пассажирлер АТБ-зи сумележип көргеш, бир шиитпирни үндүрзе чүл? Албан организациялар автобузу хос чорааш, остановкада улустарны тускай маршруттуг такси ышкаш, 10—15 көпеек ап, олуртса. Бо кыштың соогунда донарының орнунга 10-15 көпеек улуг, бичин кижилерге кандыг-даа каража болбас.

Мээн бо бижээн үүлүмде дилээмни, сумемни пассажирлер АТБ-зиниң удуртулгазы үү деп көөр ирги? Харыызын манап артым.

А. МОНГУШ.

Бот-боттарын билишсе

Бис Кызылдан Шагаан-Арыг чедер маршруттуг улуг, кызыл «Икарустуң» пассажирлери, ноябрь 3-те, дүүш соонда 4 шак 30 минутаның рейзи-биле бадар дээш мындыг таварылганы көргеннивиске сеткиливис таарышпады.

Мен ынчан чоруум аайы-биле Шагаан-Арыг бадар билет садып, кассага баарымга тыва уруг ажылдап орар чораан. Аңаа чурумнуг оочурлааш, таптыг санажып алыр болза, улус-даа кончуг хөй эвес чүве. Ол хиреде аныяк тыва ооллар, уруглар оочур бажынче шургуп-ла, үнмерлежип, ыыт-шимээни дендии-ле турдулар. Ол-ла ынчап турда бирээзиниң 3 акшазын кассир база шын эвес санаан, орта улуг алгыш-кырыш база үндүрүлер. Черле ол-бо талазындан улуг-даа кижилер кызымайлап, думмамайлап турган, кассирни шугулдадып, оочурга эпчок чүүлдерни бо-ла үндүрери хаая эвес чорду. Ол-ла үеде кассир бир билетти шын эвес бижипкеш, эдип каан база болган.

Чогум автобуска олуртурда контролёр-даа чок, орус чолаачы боду ведомость-биле хынаан кирди. Шупту билеттер саттынган-даа болза, 2 кижи шуут келбээн. 23-ку олуттуң биледи эдилгелиг болганы ол. Уруг черле садып алган кижи чоп тоорул, эрте бергеш, олудун ээлепкен. Эжикте билет чок улус база арбын болду. Чолаачы 33 деп билетти демдеглээн соонда, «23 дугаар 2 катап эрти, мени мегелеп, куду көрүп турар сен, дораан ун» деп демги уругдан салдынмайн турупкан. Шагдаа эккелгеш, билеттерни хынаан, кандыгдаа дакпыр билет чок болду. Ам 3 олут хостуг. Пассажирлер: «Ол уруг ам база дагын билеттен садып алзын!» — деп чолаачыдан дилеп чалашкан. «Ыяап үнзүн, оон башка рейсче шуут үнмес, чорбас мен» — дээш, чолаачы олурупкан. Чеже манаар боор, улус-чон шылай бээрге, күжүр буруу чок-даа болза, уруг чыдып калды. Ынча хөй кижи дилеп, чаныып турда, чолаачы өске хос олуттарга билеттер-даа сатпайн, долу эвес автобус-биле хап бада берли.

«Шупту-ла чүвени кижилерниң чаагай чоруунга!» деп-ле алгыжып, ында-мында бижип алган мактаныш турар бис. Кайыл ынчаш? Бедик культурлуг дээн орус чоннуң төлөөзи чүге ындыг кара туразында ажылап турарыл? Билет садар кассир ындыг кошкак, дурумсаавыр билбес хирезинде чүге олут ээлеп орарыл? Шакла мындыг үүрмек чүүлдер национаддар аразынга чоруулдаа үндүреринге идиглиг, боор турарын угаан, кандыг-даа берге үеде боттарын билишсе чугула деп күзеллиг мен.

Нина СЕРЕНОТ.
Башкы.

Партийжи амыдырал: эге организацияларда

АМ-ДАА ТАПТААШКЫНДА

Партияның авангардчы ролюн көдүрүп, ат-алдарын алгыдар дизе, чүү канчалза эвил деп айтырыгны соргаш, борта чамдык чишенирни көргүзүп турган, болумнуң арга-сүмемни киириксеп олур мен. Мен Барыын-Хемчик райпозунда партия эге организациязында бактаап турар 36 чыл стажтыг коммунист мен. Бистиң райпо районда база бир улуг организация. Коллективте 300 ажыг ажылчыннар, албан-хаакчылар бар. Амгы үеде 15 коммунистиг, 5 бюро кежигүнүг партия эге организациязы туруп турар. Бо организацияның авангардчы ролю-даа кудулаан, ат-алдары-даа баксыраан.

Беш-алды чыл бурунгаар 20 ажыг коммунистерлиг шору организация турган болзувусса, ам сан талазы-биле чоорту эстин, эвээжеп келген болгаш, чаңгыс-даа кижи немей кирип албаан. Соолгу ийи чыл иштинде Устав негелдезин өзугаар өзулуг партия хуралдары болбаан дээр болза, улуг частырыг болбас. Платформа төлевилели, чаа Устав төлевилелибиле танышып, район, республика партия конференцияларынга баар делегаттар депшидер талазы-биле ийи-чаңгыс хуралдар болуп турганы шын, аңаа үүгле детиишкиннер кылган боордан башка, эге организация, партия бюрозу, коммунистер чүү кылырыл, кандыг хемчеглер алырыл деп тодаргай шиитпирлер хүлээп алдынмаан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, планда көрдүнген чаңгыс-даа перспективтиг айтырыг чугаалажып, шиитпир үндүрбээн, хүлээп албаан. Ийи-чаңгыс чарлаан хураачыталтарны эрттирип алыры бир түвек, ийи-үш катап соңгаарладыр, чыглып чадажыр, шыланчыг, чалгааранчыг, шүгүмчүлел болгаш боттүгүмчүлел чок болур. Коммунистериң бот-идепкейи кончуг куду, арга-сүме кадып, санал-онал бээрде албададыр, шүгүмчүлелдиг, анализтиг санал берип шыдавас, чүгле кайы-бир коммунистиң сүмезин азы саналын деткип каар, ол-ла. Хөрүн-даа аңаа чалап олурткан активчилер эвээш-биче-даа бол, чилиг шүгүмчүлелдиг саналдарны бериилээр.

Бо чылгын сентябрьга отчёт-соңгулдалыг хуралы болуп эрткен, ол хуралдың канчаар эрткенин билбес мен, соңгаарга курортка турган, олурушпаан мен. Олурушкан болзумза, арга-сүмем бээр турган мен.

Ол отчёт-соңгулдалыг хуралдың соонда бегүнге чедир хурал-суглаа болбаан, эге организацияның, партбюроның кылып чорудуп турары онзагай ажылы көзүлбейн турар база-ла мурнуку хевээр таптаашкында. Райпода профэвилел, комсомол, хөрөөженнер чөвүлели, эш хуу, күш-ажыл коллективиниң чөвүлели дээн хөй-ниити организацияларның ажылы бала чорувайн турар, оларга партия организациязының деткимче, дузаламчызы чок. Партия Советтериниң ажылын холгаарлаан, удурту бербес боордан башка, хөй-ниити организацияларның ажылын эвижидер талазы-биле олардың удуртукчуларынга арга-сүмени кадып, башкарар ужурлуг эвес чүве бе? Харын-даа комсомол организациязының ажылынга дузаны көргүзүп, отчёдун партия хуралынга дыннаар болза, эки боор деп сүмелиг мен.

Партияның чаа Уставын өзугаар партия эге организациязының ажыл-чорудулгазын, секретарларның эрге-хүлээлгезин бөгүнден эгелеп амыдырала боттандырары чугула. Ында эге организацияларның хуралдарын кайы хире хуусаада кажан эрттирип турарын эге организация боттары шиитпирлезин дээн. Ол черле кончуг чөптүг. 3—4 ай иштинде азы чылда 2—3 хурал эрттирери партияның ажылын көскүленнедип шыдавас, база-ла хагдынчак артар апаар. Мээң бодап турарым: райпо ышкаш улуг коллективтиг, эвээш коммунистиг бичии организацияның иштии хуралдарын айдз бир катап, бюро хуралдарын хереглеттинин келгени-биле каш-даа катап эрттирзе чугула. Ол хуралдарга бир перспективтиг айтырыгдан ыяап-ла чугаалашкаш, шыдаар шаа-биле тодаргай шиитпирден үйдүрүп, ол шиитпирниң күүселдези дээш демиселжир болза, ынчан партия организациязының ажылы көскүлеп болур, коммунистериң бот-харыысалгазы улгадыр, партия организациязының коммунистериң ат-алдары көдүрлүр деп бодаар мен.

Хуралдарны баш бурунгаар чарлап, аңаа хөй-ниити организацияларының удуртукчуларын чалап, ажык эрттиреринің шиитпирин баш бурунгаар белеткеп, кым кандыг пунктуну харыылаар, кажан күүседирил деп тодараткаш, ниити хуралга немеп, казып бадылаткаш, хүлээп алган шиитпириң күүселдези дээш ажылдаар чүве болза, эге организацияның ажылы шуудап болур.

Эге организацияның иштии документилерин эмеесеклиг тургузары чугула. Бир хуралга, бир кол айтырыгга кол документ тургустунуп келир. Бирээзи протокол — аңаа санал берген кижилериң адын, саналының утказын долузу-биле бижиир. Ийигизи — шиитпири, шиитпирлээн кеззэнге пункт аайы-биле кым харыылаарыл, кажан күүсеткен турарын айтыр. Ол документилерге иletkелди кожар. Оон ынай база бир документ — парлалгага үнген коллективтиңдаа, партия эге организациязының-даа адынга шүгүмчүлелдиг материалдарны кескеш, аңаа кандыг харыы, кандыг хемчег алган шиитпирин кошкаш кадагалаары даалга-даа болур ужурлуг. Партия эге организация бүрүзү «Партийжи амыдырал» деп булунну ыглаш, коску черге азары чугула боор деп бодаар мен. Партия организациязының дайынчы арганынээн бедидип, коммунистериң бот-идепкейин эвижидип турган, кызыл ажылдаар болзувусса, партияның амыдырала ролю бедип, ат-алдары көдүрүп болур.

Эрес-оол САЯ.
Партияның, күш-ажылдың хоочуну.
Барыын-Хемчик район.

ЧУРУКТА: Таңдыда «Революцияның чалбыжы» совхозтуң Краснополовка сут-бараан фермазының саанчызы Любовь Тунай-дыр. Эрткен он айларда ол бир инектен-не 2236 килограмм сүт саап ап, фермада эки көргүзүглерлиг саанчыларының бирээзинге санадын турар. Любовь Александровна чоокта чаа республиканың «Үш-мукчу» саанчылар клубунуң эвлечеглиг семинар-хуралынга киржип чораан, аңаа хөй-хөй ажыктыг үүлдерни өскелериң арга-дуржулгазындан билип алган.

Вячеслав МОНГУШТУҢ фотозу.

Чер-чер Советтери; шиитпирлээр айтырыглар

ХАНЫ КӨӨР ЧҮҮЛДҮҢ БИРЭЭЗИ

Көдээниң социал айтырыглары — Советтериниң ажыл-чорудулгазында чугула айтырыглардың бирээзи. Тес-Хем район Советтериниң эвлечеглиг сессиязында ол айтырыгны малчыннарның амыдырал - чуртталгазының байдалынга хамаарыштыр чугаалашкан. Чугааның үндезини — республиканың Министрлер Чөвүлелиниң профоблчөвүлелдиң 1989 чылдың декабрьда хүлээп алганы доктаалы болган.

Сессияга болган чугаадан алгаш көөрге, АҮК, совхозтар директорлары, көдээ Советтер ол доктаалдың күүселдези дээш чамдык хемчеглерни ап чоруткан боор турар. «Кызыгаар» совхозта электри чыры-биле хандырылга айтырыг үзе шиитпирлеттинген, кыштаглар чырыктыг. Малчыннарга чунар-бажыннарны, чурттарга бажыңнарын совхозтар немей тудуп турар. «Чодураа» совхозтуң малчыннарының 80 хуузу кыжын бажыңнарда. Ынчалзажок доктаалдың күүселдези ала-чайгаарлаашкынның агымы-биле чоруп турар деп чүвүш айтыры артык эвес. Ол хүлээп алдынган соонда, райкүүсконың көдээ Советтер, совхозтар директорлары ону ажыл-ишчилерге калбаа-биле тайылбырлап таныштырар сорулгазын чедip күүсеттээн, малчыннар хуралдарынга сайгарып көргеш, ону күүседир талазы-биле хемчеглер ажылдан кылдынмааны хыналдадан илерээн. Районда ам-даа 61 малчын ог-бүле кыжын өгде чурттап турар, чунар-бажын чок кыштаглар хөй. Кыштагларда тудуп каан бажыңнарның, чунар-бажыңнарның шынары шоолуг эвес. Ындыг турбуже, АҮК-түң тудуг талазы-биле харыысалгалыг инженери та чүнү көрүп турар чүве, банк салбыры база контрольга ону албайн турар. 105 коданда улуг электри чырыы чок. Оон-биле кады малчыннарга чаа өглер дерип бээр, эргижирээнни септээр айтырыгларны, кидис, брезент-биле хандырарын четпес чорудуп келген. Өг иштинге салыр херексел аймаа чедишпес, харын-даа чок деп болур. Ындыг үүлдер кылып турар чер районда чок. Эргежок өгүүла-дыр деп көөр болза, ындыг херекселдер үндүрүп болуп кооператив тургузар айтырыгны чоп көрүп болбазыл? Оон шиитпирлеттинмейн турарының чылдагааны — совхозтар малчыннардан чагыглар хүлээп алырын, хепти даарап бээр, чугдуруп бээр дээн чижектиг айтырыгларга кичээнгейлиг болуру чугула. О. Шынаа, Ү. Шынаада малчыннарның хандырылгазын чедир тургузуп турар бис бе деп айтырыгны бүдүрүлге эргелелиниң ажылдакчылары боттарынга салыр болза эки. Түвиел үндүрер хире айтырыгларның тургустунуп келири чадаңчок. Совхозтарда комплекстиг хүлээп алышкын пунктуларын дамчыштыр, оон ажылдакчыларындан негелдени күштелдирип тургаш, ол ажылды эвижидериниң чугулазын айтыры чугула.

Бир-тээ, чугаа малчыннарның хандырылгазының дугайында чоруп турар болганда, культура хандырылгазының айтырыынга база доктаар апаар. Ында четпестер база бар. Ынчангаш агиткультбригадаларының, кожер библиотекаларының малчыннарже үнүүшкүнүн, кино көргүзерин организаттаарын эвижилери чугула. Район эмнелеринниң ажылдакчылары малчыннарже үнүүшкүннерни моон мурнунда чылдарда доктаамал чорудуп турган болза, бо ажыл соолгу үеде суларан. Оон ынай малчыннарның кадыынче, оларның чыл санында алыр шолээзинче профком база кичээнгей салыр болза эки. Солуптар малчын чогуудан малчын кижи шолээже үнмейн баар, чүгле акшазын ап аары-биле айтырыг кызыгаарлаттынып каар. Ол — чөптүг эвес чорук-тур. Черле ынчаш малчыннарны курорттадыр, профилаториигге, аржаннарга эмнелип, дыштандырарын организаттаарын өөрешип көөрүүнүн чугулазын уттуп болбас. Чүге дизе малчыннарның ажылынын кайы хире бергенин, дүн, хүн дивейн ажылдап турарын кончуг эки билир болгай бис.

Үстүнде киргеним чүүлдерни санал берген депутаттарның чугаалап турганы таварылга эвес. Райкүүсконом ону кичээнгейге алгышаан, доктаалдың күүселдези дээш чедир ажылдаар ужурлуг.

Римма ЧАВЫНЧАК.
Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң аппаратының ажылдакчызы.

ОЛ-ЛА КОРГУНЧУГ-ДУР

Азы бир хоойлу дугайында

«Хой-ниитиниң үзел-бодалы одунмаанда, хоойлулар олуг» деп, Фридрих Энгельс чугаалаан. Мен аңаа даянып алгаш, бир шала чедишкин албайн барган хоойлунуң дугайында бижиксей-дир мен. Ийе, дораан-на даап бодап каанывыр чадавас. 1985 чылдың майда үнген хоойлула болгай.

Кажан арагалаашкынны болгаш алкоголизмни ажып эртер дээш «ажыг кара»-биле демиселди чөптүг-даа, чөптүг эвес-даа аргалар-биле чорудуп, аңаа хамаарыштыр шаар халдаашкынны калбаа-биле бурунгаарладып эгелей бергенде, Кызылдың кудумчуларынга эзириктерниң кескулери эвээжээн, араганың хайы-биле ажыл шагы үзер чоруктарның, кем-херек үүлгедишкиннериниң саны база кызырылган турган.

«Арага ишпес чорук — амыдыралдың негелдези» деп рубриканың адаа-биле республика солуннарынга хөлчок-ла хөй үүлдер үнгүлээн. Ынчан лозуннарга ынаавыс-даа читпээн турган болгаш шак ындыг чергелиг каас-коя бижиктерлиг лозуннар чер-чергелерге астына бергилээн турар боор үүве.

Ол үеде бис алкоголизмниң аспаандан үнериниң оруу шыңгыы, кыдыкы хемчеглерде дээрзинге бүзүреп турган бис. Ол шагда шаавыс-ла ындыг турган хире. Эде тургустунуушкун чаа-ла диилим эвес базымнарны кылып, ажык-чар дугайында чугаа-соот шоолуг-ла чорувайн турган. Кижиге чүдүүр чоруктуң репрессияларындан чаа-ла хосталып эгелеп, ол үениң биске арттырын кааны мөзү-бүдүш, психология өнчүзү — каразыгныр, тоомча чок, доңгуп, кижилерге бүзүревес болгаш чөпшүл чоруктарның дузаанга ам-даа алыспышаан, медереливстен «чуртка «küштүг хол» херек» деп принцип адырылбаан кижилерге ук хоойлу тургустунуп келген байдалдан үнериниң кара чаңгыс шын оруу кылдыр сагындырып турганы ол. Алкоголизацияның бежен ажыг чылдары хилис эртпээн, эзиртир суксуунуң ажыглалы амыдыралывыстың нормазы апарган турган үеде ол бүгүнү чаңгыс хоойлунуң кужубиле шуут үзе шаап, ажыл эртинмес дээрзин кайыын билип турган деп бис. Билип-даа турзувусса, арынүүрүвүс ыыттаваан-на болгай. Ыыттаксазывысса-даа, кезедип өөредип каан психологиявыс иштивисте бодап чораан бодалдарывыска хосталганы бербээн. Черле ынчаш үзел-бодал плюрализминиң чыды безин чытталбайн турган үе болгай.

90 чылдың бедниннден эрткен 5 чылче, төөгүже хая көрүп олурарга, харааданчыг, халактанчыг үүлдер-ле хөй. Харалаан, кандыг-бир үүлдүң чүгле чаңгыс талазын көрүп өөрешип калган дужар чаңчылывыс маңаа база хай-халаптың кылып каапкан болгай: ооже-чеже муң гектар черде виноградниктерни узуткадывыс дээр, ам кээп, когарап үндүвүс. Оон ап турган валютавыс-даа омаа-хоң калган. А үс-дүптен бээр улус-чоннуң чем кылдыр ажыглап чорааны кат-чимистен, сүттен кылган арага-дары аймаан хоруп алгаш, чүнү чедип алдывыс ынчаш? Күш дөгээр чорук күштү төрүдер деп чугаа бар. Харыы дораан келген. Баштай магазиннерден чигир арлы берген, соолунде, дрожжи, а оон соонда... улажып-ла чоруп берген. Самогон хайындырар чорук моон мурнунда турбаан деп чугаалаары болдунмас, ынчалза-даа 85 чылдан эгелеп ол бүгү массалыг апарган. Ону канчаар жайындырарының аргазын безин билбес чораан тыва чон өзулуг-ла «мергежилдиг» самогончулар апарган: тараадан-даа, янзыбүрү хаңдылардан-даа кылып турар болу берген.

Бо хүннерде республикада бар наркология салбырларында 6 муң хоочураан алкоголик бар. Ындыг кижилерни эмнээриниң талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарыл деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Силерни дораан-на харааладыр апаар мен. Республикада ажылдан турар 4 стационарлыг салбырга чүгле 170 кижиниң эмнээшкинин чорудуп болур. Эмнээшкиниң шынарының дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Ук черлерден «эттинген» деп саналтырган кижилериң хөй кезии херимни арта баскаш-ла, «ажыг караның» куспаанче база катап шымнып турар. Республиканың ИХМ-ниң шүгүму-биле эмнелге-күш-ажыл профилактоториларынче араганың өлзининге алысканнарны чорудуп турар. Ынаар ишпес кижини безин чорудупса, ол иже бээр деп чамдык «дуржулгалыг» эштер чугаалагылаар.

1985 чылдың хоойлузунуң дугайында чугааны чорудуп тура, аңаа хамаарыштыр кандыг чырык үүлдерни чугаалап болурул? Чүнүл-даа мурнунда, хой-хой кижилер арага ишпейн чурттап болур үүве-дир деп боданы берген. Оларның ындыг шиитпирге кээринге шыланчыг оочурлар, алгыш-кырыш, талон алырының талазы-биле хөлзээшкиннер чедирген. Шак мындыг чылдагаанларның уржуудан ындында-ла арага тура чок кижилер оон шуут ырай берген. Ынчалза-даа мындыг үүлдүң бир багай салдары база бар, арага ишпес кижилер талснуп чижек ортекке садын саарып эгелээн. Олар талснуп ортек-үнезин биле бергеннер. Акша-шалыны эвээш кижилерге, пенсионерлерге ол немелде орулга киирип алырының оруу апарган. А кым арагалап турарыл, ол амдыгаа чедир арагалавышаан.

Арага биле кем херек үүлгедишкинни аразындан суг акпас «өөнүктер» дээрзин кижи бүрүзү билир. Республикада болуп турар беш кем-херек үүлгедишкининиң үжүл-ле араганың хайы-биле болуп турар. А тодаргай болуру-биле мындыг сан-фактыларны киирип көрейн. Чылдын-на хоругдал черлериниң 600—800 кижи хосталып турар. Оон барык хөй кезии кем-херек үүлгедишкиннерин эзирик турган кылган, Тыванын чурттакчы чонунуң саны 300 муң хире деп бодап алгаш, бо санны аңаа хамаарыштыр деңнеп көөр болза, хай-халаптың өзулуг арны коступ келир.

Үстүнде мындыг үүлүү айыткан мен — 1985 чылдың хоойлузу кем-херек үүлгедишкиннериниң чавырлыгына өмеп болган деп. Ынчалза-даа ук көргүзүг ур туруп шыдаваан. Бир чыл четкен-четпээнде, кем-херек үүлгедишкиннери катап кодүрүлзе-көдүрүлзе, 1989-90 чылдарда эң-не седик шыпшыынга четкен. Чүге ындыг болганыл? Чүнүл-даа мурнунда үстүнде айытканым дег, фактының чаңгыс талазын көрүп чаңчыкканыывыс кончуг улуг дужакты биске каткан. Дорту-биле чугаалаарга, кем-херек үүлгедишкиниериниң дазылын, дозун коптарбайн келген бис. Кем-херек үүлгедишкиннериниң дазылдарын узуткаар, социал байдалын тодарадыр үжүрлүг турган, оон хөрзүн кырынче саглаңнадыр үнүп келген сывын кыргын, репрессивтиг хемчеглерни ап турганывысты чажырбас ужурлуг бис. Ындыг хемчеглер баштайгы удаада чавырлыышкынны болдурза-даа, кем-херек үүлгедишкиннерин социал айыыл кылдыр узуткап шыдаваан. А оон чылдагаанларынга бирги эвлечеге, арагалаашкын хамаарыштыр. Бо хүннерде арага ижип чоруур үш аныяк кижини алыр болзувусса, ийизи кандыг-бир чаданың алкоголизм дарыыдан аараан болур.

Арагалаашкынны болдурбазының талазы-биле профилактика ажылы 80 чылдарның ортан үезинде чедишкиннинг чоруп турган. Чоорту ол бүгү уттундурган, чажыт байдалга турган арагага хандыкшылдыглар база катап дилими-биле бажын кодүрүп келген. Дуржулгадан чедип алган эки үүлүвүсүү калаталан шыдаваныыс ол-дур.

Бо хүннерде кем-херек үүлгедишкиннери-биле демисел бирги чергенин айтырыы апарган. Оон-биле демиселди чедишкиниг чорудар дизе, баштай-ла арагалаашкын болгаш алкоголизм-биле, чижек чорук болгаш талон системазы-биле демиселди чорудары чугула. Талон системазының эки-даа багай-даа талалары бар. Эки талалары чүл дээрге оон назы четпээннериниң холунга четпейн турары, а багай талазы чүл дээрге, ол-ла назы четпээннерге ол-ла талоннарның чижек садыгылаарының, мөге талон кылыкчыларының холун таварыштыр киирип турарында. Эрткен айда кызылчылар боттарының ажыглаар нормазындан ажыг барык 30 муң ажыг талонга арага кылыгларын садып алган. Ол артык талоннар кайыын келгенил?

Араганы долгандыр болуп турар болуушкуннар кижиниң мөзү-бүдүш болгаш психологиязына аажок багай салдарлыг апарганын чугаалаары чугула. Ажыы-биле айтыр үүве болза, шак мындыг хемчеглер-биле кыска хуусааның (5 чылдың) дургузунда криминогенниг угаанбодаашкынныг чаа кижини кылымал арга-биле тыныылдырган болгай бис. Алыксакчиксек чорук, каржы ажыычан, —доң баавлыг, дош чуректиг» деп турар кижилеривис бистиң системаның болгадын каан төлдери-дир. Ол-ла коргунчуг-дур...

Артур ХЕРТЕК.

Хууда санал

КЫЗЫГААРЛААШКЫН АМ-ДАА ХӨЙ

Ленинниң нацияларың бот-башкарырының дугайында тезиан нация бүрүзүнүн бодунуң салым-чолун боду баш миниринің каытынмас эргезин илередип турар. Ленинниң ук тезизи киижиге чүдүүр чорук болгаш таптаашкын үелериниде каржызы-биле хажыттының турганын демиселээри чугула. Ону сталинчи автономизацияның «теориязы»-биле солуп, автономия дээрге национаалевискээр чериниде чурттап турар чурттакчы чонунуң күрүне эрге-чагыргазын бот-тускайлаң чорудары-дыр деп биске угаадын шаг болган болгай. Даштындан көөрге, хамык үүл өзучурум өзугаар ышкаш — девискээрниң кызыгаары тодараттынган, чазак. Дээди Совет база чонунуң бүгү талалыг сайыралын магадылап турар тус черниң хоойлулары бар.

Ынчалза-даа автономияга хамаарыштыр национал кызагдаашкыннарның тыныжы автономияларга шагдан бээр билдингир апарган. Чуртта автономияның тургузу бодунга чоруушкек апарганы чоорту билдинип келген. Ниитилел амыдыралының кол адыры — экономикага ол эки талаже өскерлиишкиннерни болдурбаан. Оон байдалы кескүзүбиле бансыраап олурган.

Бистиң Тывавысты ап көрээли.

Менээ, республиканың дээди хоойлужудулга черинге каш чыл ажылдап каапкан кижиге, национал хоойлужудулга адырын, автономияның эрге-хоойлулуг бот-тускайлаң чоруун чүге кызагдааны билдинмес-тир. Шынап-ла, ындыг үүлдү канчаар тайылбырлап болурул? Каш борбак өрегелиг сууржугашты Дээди Совет эде алап болуруп болур. Ынчалза-даа бодунуң хоойлузу-биле районунуң азы хоорайның, көдээ Советтиң девискээрин тодарадын шыдавас, ындыг эрге ында чок.

Национал бот-башкарыышкынның дугайында хойну чугаалажып турбуже, улустуң чогаалчызынга, чурукчузунга, национал маадырга Россия Федерациязының органнарының чопшээрели чокта турасчаал тургузуп шыдавас. Хоржок.

Азы өске үүлдү ап көрээли. Чүге черле амгы үеге чедир Тыва АССР-ниң органнарынга оон девискээринде турар чугула объектилерни быжыглаваныл. 1980-81 чылдарда оларны край, область, округ Советтеринге быжыглаваныткан-на болгай. Бо бүгү база катап автономиут республикаларның хоойлулары ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң хоойлужудулгаларынын өскүс-чамдыы, аңаа чагыткан дээрзин көргүзүп турар-дыр. Моон мындыг айтырыг сыстын үүнүп келир: бо бүгүден национал бот-башкарлыышкынның кызагдаашкыны үүнүп, чоннуң шыжыгыышкынын болдуруп турбаан бе? Шак мындыг таварылгада ажыы-биле чугаалап, миниир апаар. Бистиннде, өске автономиут республикаларда дег, автономия бүрүнү-биле болдунмайн барган. Оон шоодун, кызыы хевирин чон хой чылдарның дургузунда чүктеп келген.

ТАР ышкаш бот-догуннаан күрүнеден автономияны тургусканы нацияның сагыш-хөөн, этниктиг суверенитедин кызыылаткан. Чүгле мындыг үүл билдинмес: кандыг ындыг республиканың социал-экономиктиг хогжулдези дээш автономия бодунуң бот-башкарлыышкынының кызыгаарлаашкыны-биле төлеп турарыл? Автономияның кызамдаашкыны дээди деңнелге алырга холчок эскертингир. Дээди Совет ышкаш үстүү хоойлужудулга органныг тургаш, республика бодунуң улус сулыларын таварыштыр шиитпирген кижилерни келдередип база оршээн шыдавас, бодунуң рефионунга тааржыр эрге-хоойлу актыларын кадыдыр азы чымчадыр хүлээп шыдавас.

Оон-биле чергелештир бодандырарынче албадаптар факт. Келир өйде республика Конституциязынга өгбелериистен салган келген чаагай чаңчылдарны: таныварзы болгаш улуг кижилерге хүндүткел, өске нацияларны хүндүлеп көөрү, хөрээжен кижиге ынакшыл, бичии болгаш кошкак кижилер дугайында сагыш човаашкын, найырал, төрээн чериниң күчүзүнге болгаш чаражынга мегейишкин, аңаа хумагаалалдыг хамаарылга дээн чижектиг ыдыктыг хайыраларны чүге киирип болбазыл?

Чаңгыс сос-биле чугаалаар чүве болза, амгы үеде бар АССР хевирлиг күрүне тургузуу бөгүнгү арганнектери, эргелери-биле национаалдарның хереглелдерин хандырып шыдавайн турар. А автономия оларны камгалаар болгаш сайыралдыр сорулгалыг тургустунган дээрзин утпаза чугула. Бот-тускайлаң болур эргези кызагдаткан чой кажанда-даа бүрүн эргелиг болуп шыдавас.

Мен бодумнуң республикамны эртен-даарта катап тургустунган күрүне өзулуг, РСФСР болгаш ССР Эвилели-биле дугуржулгалар болгаш чопшээрешилгелер-биле дорт харылзаалыг, кандыг-даа ажыгланыышкын чок республика болурун күзен турар мен.

Юрий АРАКЧАА.

«Кызыл» куш фабриказының директорунуң оралакчызы.

ОРУЛГАЛЫГ ДИЛГИ ФЕРМАЗЫ

Республиканың хереглекчилер ниитилелиниң Кызылда дилги өстүрер ажылагыйының коллективи соолгу чылдарда орулгалыг ажылдан келген. Чижээлээрге, эрткен 1989 чылда 435 муң рубль арыг орулганы алган. Баш бурунгаар чижек саннаашкыннар өзугаар алырга бо чылдың түнелинде орулга улам ковудээр чадавас.

Ажыл-агыйның зоотехниги Л. Г. Ситковага ужурашкаш, дилги фермазында ажыл-иштиг дугайында допчу чугаалан бээрин диледим.

— Бо чылгы ажылывыстың түнелдерин үндүрелек. Ажылывыс түнели багай эвес боор-хевирлиг, — деп, ол чугаалады. Мөңгүнелчек, кок өөнүг кештиг дилгини азырап өстүрерге ажыктыг деп чүвени көрдүм. Амгы үеде бир дилги оглунуң бот-үнези 54 рубль. Бо дээрге багай эвес көргүзүг.

Любовь Григорьевна коллективтиң кежигүннериниң дугайында база чугаалап берди.

— Дилги фермазында 16 кижиден тургустунган 4 звено ажылдап турар. Звеноларының аразында социалистиг чарышка Нина Владимировна Симонова биле оон ашаа Валентин Алексеевич Мартынновтуң звенозу тиилеңчи болган. Олар 1810 дилги оолдарын өстүрген.

Мындыг бедик көргүзүглерни канчаар чедип алганын Нина Владимировнаның бодундан база сонуургадым.

— Дилги дээрге ап-дыр. Ону өстүрери, оон эки шынарлыг кеш алыры дыка нарын. Кол-ла чүве—ажаалдазы, чемгерилгези болгаш эдериштирилгезин өй-шаанда эрттирип алыры — деп, ол чугаалады. — Эдержилгезин бичии-ле озалдаштар болза, кыс дилгиден дилги оолдарын албайн баар сеп. Эрткен чылын кайывыс-даа ай санында 240-250 рубльди шалыңга алдывыс. Түнел саназылга өзугаар 6000 рубльди холга алдывыс. Бо чылын орулгавыс оон-даа хой боору чугаажок. Өг-бүлем-биле аренда керээзинче кирер дээрге, даргаларывыс чөпшээревес-тир.

Кок өөнүг дилги өстүрери Тыванын байдалынга таарымчалыг-даа, орулгалыг-даа деп чүвени бо ажылагый бадыткаан-дыр. Ону республиканың өске ажылагыйларынга ажыглаар азы бо ажыктыг ажыл-агыйны улам улгаттырарының барымдаачы бар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

Эжим дугайында

«ГРИГОРИЙ МЕЛЕХОВ»

Ынчан школачы чылдарывыста, бот-боттарывыска шола аттар тыпсыр чаңчылдыг бис. Ындыг аттар кайы-бир эживистиң аажы-чаңынга, арын-шырайынга колдуундала «дөмейлежи» бээр турган.

А бистиң бир эживиске шола ат бээринге сураглыг чогаалчы - Михаил Шолохов «буруулуг» болган. Чүге ынча дээрим ол, ынчаш? Ажыбиле чугаалаарга, орта Михаил Александрович, шынаппла, буруулуг эвес. Ол шоланың тывылган уг-шин, алыс дөзү мындыг чүве. Ынчан улуг чогаалчывыстың «Оожум Дон» деп номун экранчыдып каан. Ында кол маадырлар Мелеховтарның өг-бүлези ышкажыгай. Ол ашактың бир оглунуң адын Григорий дээр болгай. Ол кинону бис үргүлүг көөр, оон келгеш, уран-чечен фильмниң утказын удур-дедир маргыжар, сайгаржыр дээш изиг-изиг апаргылаар бис. Бир-ле катап ынчаар маргыжып олурувуста, бир эживис ора мынча дээн:

— Мелеховтар ындыг улус, мындыг улус деп билир, билбес чүвенер тө каап орбанар. Бо-дур бо, Григорий Мелехов, ана кара олчаан-дыр бе?

Кан-оол ынча депкеш, та чүнү сактып келгени ол ийик, са-ла каттырар чаңыбиле сула чаңнай берди. Бис баштай чүвениң үжүрүн эки-ле билбейн баргаш, эживис Хеймер-оолче кайган олура, база-ла чир-шоң дүштүвүс. Бир-ле солун, каттырынчыг чүве тыпкан орар Кан-оолдуң чугаалааны ышкаш, эживис Григорий Мелехов-биле кайынам кара олчаан дөмей деп. А харын оон бажын дырап алганы, салдырыктыг фуражка бөргүн кедери, чамдыкта шала дедир апаар аажы-чаңы, чүвени чаңгыс чугаалааш-ла үзе шиитпирлептери — эживистиң аажы-чаңында бо үүлдер харын дөмейлежип болурун ынчан бүдүү иштимде денней бодап орган мен. Оон өгелээш-ле, эживистиң Хеймер-оол деп чиңгине тыва ады үүгле кичээлдер үезинде дыңналыр, а анаа хүннерде ол уттундуруп бар чораан.

Школа дооскаш, тус-тус суурларывысче тарай берген бис. Өөренир кижи өөренип, ажылдаар кижилер ажылдап чоруй баргылаан. Ооларның чамдыктары шеригже ыдыктыг хүлээлгежи күүседип аттанып-кан.

Хеймер-оол Монгуш ажылчын кижиниң оруун шилип алган. Оон күш-ажылчы камдары 1968 чылда эгелээн. Төрээн черинiң байлаан казып тыпчыр күзелиниң аайы-биле ол Тываның геологияшинчилел экспедициязының Араданга турган партиязынга кирип алгаш, аңаа ажылдап турган. Ынчан база Кызылга бо-ла ужуражы бээр турган бис. Бир катап оон мындыг айтырыг салган мен:

— Кандыг чурттап, кандыг ажылдап чор силер, эжим?

— Кижи ажылын-на кагбас, аңаа бердинген чоруур болза, эктин-даа элевес, хырныг-даа аштавас. Эш-өөрүкнүң эки сестерин ынчан дыңнаар, оларның хүндүткелин чайгаар-ла чаалап алыр сен — деп, чугаалааш, ол чаш шаандан бээр чазык чаңы-биле хүлүмзүрүп кагды.

Оон бээр элээн каш чылдар шуужүп эрте берген. Хеймер-оол Шыырапович Араданга даг-дүгүнүң курлавырын дилеп тывар, ону тодарадыр ажылга кызымак киришкен. Ынчан оон күш-ажылчы үлүү Улустарның найыралы орден-биле демдеглеттинген.

— Кол-ла ажылым ол. Чер үттээр станок—чепсээм ол. Ам таптыг-ла 22 чыл ынчаар ажылдап келдим. Араданга 12, Шивилигге 5, ам Сукпакта 5 чыл ажылдап тур мен. Бис бо хүннерде бахта ээлчээ-биле хөмүр-даш курлавыры тывар ажылда бис. Бир ээлчегде-ле дөрт кижи дүн-хүн чок ажылдаар чүве. Эш-өөрүм орус эрлер: Андрей Злобин, Владимир Буланин, Мирон Тутатчиков. Бодум чер үттээр талазыбиле дуржулгам улуг-даа болза, эш-оорумден эки, ажыктыг үүлдерни билип алырын бодап чоруур мен. Олар бо ажылга база-ла үр чыл ажылдап келгеннер. Эптиг-даа, найыралдыг-даа бис. Эгин кожа хой чыл кады ажылдап келген эштеримге чоргаарлыыр мен — деп. «Григорий Мелехов» бодунуң база эш-оорумуң дугайынга ынчаар сактып чугаалай бээрин каш-даа дыңнаан мен.

Бир катап оон өг-бүлезиниң дугайын сонуургаан мен. Ол мынча дээр болду:

— Кадайымны Алдын-кыс Иргитовна дээр. Ажылчын кижи. Үргүлүү кады ажылдап келдивис. Оон черле алызындан ажылгыры, сеткилиниң бичези кончуг болдур ийин. Мээң бир кол даянгыыжым ол. Эки эштиг болурга, ажылдаарга безин соруктуг боор чүве. Уругларывыс ийин: бир оол, бир кыстыг бис. Олар ам өзе берген. Оглум Геннадий Кызылдың автоорук техникумунуң ийиги курузунда өөренип турар, а уруувус Светлана ИХМ-де бижик парлаар машинада ажылдап турар.

Хеймер-оол Шыырановичиниң кады кырыыр эжин мактай бергенинде ужур бар. Ону ол ийи кижиниң найыралының быжыынын, боттарын хүндүлежип, деткижип чоруурунуң бадыткалы кылдыр билдим.

— Оо, хүндүлел бижиктер дээрге мырынай эңдерик. Мынча чүве-дир ийин — деп, ол орденден аңгыда кандыг шаңналдар алганын сонуургаарымга харыылааш, уламчылады.— Оода курортка дыштанып алыр чаңгыс-даа путёвка мынчага холга тудуп көрбедим. Бо талазыбиле арай «харам» удуртукчулар бо. А чогум кая-даа ажылдап чорааш, чурттаар оран-бажың-биле кызгадып көрбедим. Бир эки чүве ол. Бис, чаңгысклассчылар, ам-даа ийи-чаңгыс ужуражы бергенивисте эш-өөрүвүстүң шагдагы шолазын коптаржып хөөрежир чаңывыс салбаан бис. Бистиң аравыска «Григорий Мелехов» деп шолалаткан, амгы үеде ат-алдарлыг ажылчын, ажы-төлүнүң эргим болгаш чоок ачазы, алган кадайының ынак эжи Хеймер-оол Шыырапович Монгуш өг-бүлези-биле аас-кежиктиг амыдыраппчурттап чоруур. Ол ам бо хүннерде бежен харлап турар. **Шаңгыр-оол ДОРЖУ.**

КАРА-ХӨЛДҮҢ КИЖИЛЕРИ

Трактор башкарар механизатор Андриан Иргит (**үстүнде чурукта**) директорнуң өрээлинче киргеш, удатпаанда хөглүү аажок үне халып келди. Суурда тудугларга хереглээр чүктерни дажыглаар болганын ол дыңнатты.

Дараазында «Кара-Хөл» совхозтуң гаражының эргелекчизи Михаил Бадансолович Хертекке (**адаанда чурукта**) ужуражы берген мен.

Ажылынга кызымак кижини чолаачылар, септекчилер гараж эргелекчизинге боттары томуйлап алган. Чаңгыс чер-чурттуларының бүзүрелии ол ажылынга шыныктырар дээш кызымак ажылдап чоруур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Солунга парлаттынган бир чурукка хамаарыштыр

«СИЛЕРДЕ ЧҮҮ БОЛУП ТУРАРЫЛ?»

ССРЭ-ниң улустарының найыралының ачызында кандыг-даа нацияның хамаатызы кижи Төрээн чуртунуң кайы-даа булуңунда амыдырап-чурттап, ажылдап, өөренип-даа чоруурумагалыг-дыр. Чуртувустуң улуг-улуг хоорайларында өөренип турар чаңгыс чер-чурттуларывыс кайы хөй. Олар өөрёдилгезин доосканш, аныяк республикавыстың хөгжүлдезинге төлептиг үлүүн киирип, түсүй эртеминг специалистер болуп ажылдап-даа чоруурлар болгай. Оларга, тыва аныяк оолдарга, кыстарга, ындыг орук үүгле найыралдың ачызында чаалап алдынган дээрзи кижи бүрүзүнге билдингир.

Бистиң өг-бүлевистиң чижээнден безин ону тодаргай көрүп болур. Улуг оглувус Юрий Новосибирск хоорайга өөренип турган, оруекыс-биле өг-бүле тутканы, ам Иркутск областың Усть-Кут хоорайда ажылдап, чурттап чоруур. Байкал-Амур магистральда турар ол хоорайда уругларывыска, кудаларывыска барып ужуражыры-биле бо чайгы шолаавис үезинде ынаар чорупкан бис. Иркутск аэропортунга Украинадан келген пенсионер Пётр Николаевич Руленко-биле таныжып алган бис, чүге дээрге ол база-ла бис ышкаш. Усть-Кут хоорайне билет дилеп маңнап турган кижи. Агентствога келгеш, даартагы билет садып алыры-биле оочурга турувуста, тывазыг бир уруг келгеш, бистен айтыды: «Тывадан келдиңер бе?».

— Ийе, Тывадан келдивис. А силер кайыже баарыңар ол?

— Моол кижи мен, ында университетте өөренип тур мен. Ам шолаалап чанарым бо. Тываны дамчыштыр Хандагайтылап чанар чепшээрел алган кижи мен. А чоп кижи бүрүзү-ле Тыва дугайында коргунчуг чүвелер чугаалаар боор чүвел, чогум Тывада чүү болуп турарыл? Азы Тывалап чорбас-даа чүве бе деп бодап бээр-дир мен. Ол дугайын чугаалап берип көрүңер — деп өөрешти. Оом ээзи оочурга турар ара-дында моол уруг Тывада ажыл байдалды тайылбырлап, кандыг-даа ындыг коргунчуг үүлдер болбайн турарын чугаалап бердим. Ол студент уруглуң сагыжы амыдырай-ла берген, биске оорунчеттиргени илереткеш, байырлашкаш, чорупту.

Билет садып алгаш үнүп келириви-ске, Пётр Николаевич бистен дораан айтырды:

— Тывадан келдивис дидинер бе?

— Ийе, Тывадан.

— Бисте, Украинада, Тывадан ийи өг-бүле кежүп чедип келди. Тывада шуут чурттаар арга чок, ында орустар биле тывалар ара-зында дайын чоруп турар дидилер...

— Пётр Николаевич, дайынын-даа, күш-ажылдың-даа хоочуну кижи-дир силер, ындыг чугааларга бүзүрей бээр-дир силер бе?

— Бүзүревес, база арга чок: Төп телевиденнегеде-даа, Бүгү-эвилел радиозунга-даа дамчыдын, чугаалап-ла турар-дыр, төп солунарда база эвес материалдар бар-дыр.

Чүвени билир, коммунист кижи болгаш П. Н. Руленко-биле чугаалажыры чиик-болду, шыдаар-ла шаавыс-биле аңаа Тывада байдалды чугаалап берип, ол дугайын эмин эрттир хөөреткен материалдар төп солунарда-даа үүнүп турарын чугаалап бээривиске, шыпаңла, ол медээлерге дыка хөй кижилерниң бүзүревейн, хөөреткен үүл-дүр деп санап турарын ол чугаалады.

Кайгамчык чараш Лена хемниң эриин дургаар шойлуп чоруткан Усть-Кут хоорайга келгеш, кудаларывыс, уругларывыс-биле чугаалажып олурувуста, чугаа база-ла Тывада болуушкунарже шилчий берген.

— Тывага чораан-даа болзувусса, ол чер чурттуг нүдээлиг болгаш оон чонунуң ажыл, амыдыралының дугайын сонуургаан чоруун улус бис. А чоокку хүннерден эгелеп-ле Тыва дугайында сагыш-сеткилге таарышпас, будалчан медоолерни Төп телевиденнеде-даа, Бүгү-эвилел радиозундан-даа, төп солунардан-даа дыңнаан, көрүп, номчуп турар-дыр бис. Тывада чогум үүг болуп турарын ам харын силерден алыс шынын дыңнаарывыс бо-дур аа, кудагайлар — деп, өг-бүлениң аазы Борис Васильевич чугаалай-дыр. Канчаарга-даа боттун чоок төреди улус-биле чугаалажыры берге эвес дээрзи билдингир. Ол бүгүнү төреливиске тайылбырлап берип, алыс шынынга чедир чугаалаштывыс.

Даартазында уругларывыс магазин чораашы, иеоскиден ол хоорайның «Ленский коммунист» солунун садып алыптыр. Солунуң үшүү аргын аажыпаш, кайгай-да берген бис: Тываданбир чурукту ол да парлаан болду. Милицияның № 11 дугаарлыг машинаазының чанында тыва болду, шаанда кижи бир ходу-биле тулуп алган турар. Ол аларның мурнунда столда — бишек салып каан. Чурукту ол-даа мынча деп бичиптер: «Тывада байдал дүрүмдүг. Адын-бооланың буза шавыыцының, мактыыцының, орус дилдиг кижилерни экстремистерниң талазыдан истеп-сүрер чорук болгулап турар. Чаргын-чыл дугуузунда автономнуг республикадан үш муң ажыг кижи көчүп чоруткан. Чурукта: Кызыл хоорайның хөй-ниити чурумунуң база бир үрекчизин сеп: чепсээ-биле тудуп алган турары».

Чурукту кым тырттырганын-даа, кайдын алганында-даа, сөзүн кым бичиптинда-даа айытпаны бисти шаптаткан. Чеже-да торалдерни болза, сагыжна черге эпчок болур чорду. Ам кайчаар боор, думчуна турганда бызаа сугку дилиңни ышкаш, башактанмышолбиле ол чугааны доозтум: «Ленский коммунист» солун Тывадан бистиң келгивисти билгеш, суй болуп «сопкеп» чытканы ол мөнгүн. Даарга редакторуга баар, хөөрешир кижи мен».

1936 чылдан бээр үнүп келген «Ленский коммунист» (январь айдан эгелеп «Ленский вестник» деп аттыг болур) солунуң редакциязынга даартазында чеп, солунуң редактору В. Н. Зуев-биле ажыттажыг чоокка хөөрешкеш, журналистиг бедик хаарыы-салгазынын-даа дугайында чугааны кылып, чаптыг-ган ажыг үениң дугуузунда чугаалаштывыс.

— Тыва дугайында тыва бичип алысан турар-силер-дир, силер — ам, Виктор Игнатьевич. Силериң солунларда Тыва дугайында чүүл парлаттынган бе? А чогум ким ону тыныштаны-даа, биилиннес-даа ийин, ону билип ол бе? — деп чугаалаштывыс.

— СОТА-ның мурун-чүвенчаңгаш шуут ийиктерни салбайн эрттирген-ким мен, сөзүн безин номчуган кижи мен, хайлыг чугаалаа, николар-биле ажылдап найыралдың эвес чүвелерге ийин болгаш Ленин Нациялар аразында чугаалаалер кайы-даа булуңда-да болгулап-ла турарзыр, ону бар шаа-биле хөөрешип, оон «содун» чүүдер, чаалаалер бээр сагыштыг-бодалдарга мен шуут чуурмен. Ындыг болумча хөй чорук чүүлге хереглеп, ужам нарыыдаалыг, башка-ла чүвеге чөвле чедирбес. Тывада болуушкунарга ам-даа маарыштыр ааз, ... дээнин силерден алдынган ... кончуг ... болду. А ... ным эвес тайылбырлаа ... ректи урдаңдурун. ... ... бойдалды ... ... кижилерге ... ... Тывадан материалдар ... солунларда-даа, «Шуулдыг» журналда-даа, ... телевиденнеде-даа, ... чүвел, чүве ... ... бойын турар силер? ... ... — деп, 30 ... ... редакторзан ... журналист Валентин Игнатьевичниң ... ...

Тоол чугаа аяны-биле

ЧЕДЕР ХӨЛ

Чүстүг буттары билинместээн оглун ашак
Чүктеп алгаш, бир-ле дустуг хөлге келген...
Оглун аңаа шаптап, чиңнеп, эмнээр дээштиң
Оранчоктан чадаг келген күжүр иргин.

Ядыы ашак хөлге тейлеп, чалбаргылааш,
Чалама азып, чажыын чажып, йөрээл салгаш,
Эртен, дүште, кызыл-хүнде аарыг төлүн
Эжиндирип, малгашка хөөп, чеди хонган.

Хөөкүй ашак бир-ле катап оглун үр-ле
Хөлдүң дустуг малгажыга чиңнеп-чиңнеп,
Деңгелзиреп, ховаан болу дыш ап чыткаш,
Терезиннер аразынга удуп каап-тыр...

Бир-ле кижи шеле тырткан... Оттуп кээрге,
Бичии оглу хүлүмзүреп көрүп турган.
Ийи буду шимчеттинмес чыдар оглу
Илдик-даа чок, ийи бутта турар болган.

Одаанга кээп, оңгаар-дескээр чажыг чажып.
Ораныңы эмниг хөлүн дагып турда,
Он чыл дургу ийи буду билинмес оол
Ойнап, ырлап, самнап, маңнап турган иргин.

Чүзү-даа чок ядыы ашак аалындан
Чүктеп келген оглун четкеш чоруп тура,
Черге, дээрге сөгүргүлээш, ырлай аарак
Чечен, мерген мынчаар алгап турган дижир:

— Чүктеп келген мунчургай төлүмнү
Четтирип бергеш, үдедиң, эмниг хөлүм!
Чүрээмниң ханызындан, чүнүмнүң өзээнден
Четтирдим! Чедер-хөл деп сени ададым!

* * *

Шагның шаанда ат чок чыткан дустуг хөлдү
Шак-ла ынчаар өөрээн ашак адап каан дээр.

Виктор САГААН-ООЛ.

КОЖА ИРЕЙЛЕР

Бажыңнарның эзлери олардың даштыкы хевириниң аайы-биле Чеховтуу ышкаш, бирээзин Кушпугур, өскезин Метпегер дээр чүве-дир. Таварышканда черле аная үнмес, аскыр дагаалар дег, даады-ла маргыжар ирейлер иргин.

Күскү кежээ. Дугуржуп алган чүве дег, олар иелээ бажыңнарындан үнүп келген. Чаъс соонда чаа-ла хүнзээ-ректээн арыг агаар оларны сывыртап үндүрүп келгени-ле ол боор оң. Эклежип, амырменди солушканнар. Кадыының дугайын айтырышканнар. Метпегери тургаш:

— Чоору ол, давийлеңнем арай улгалып тур ышкаш — дээш, даянгыжы биле асфальт кырында бир-ле чүвени ылавылап соктаан.

— Децгилдезн шыырак кижинни ындыг болбайн аан. Аныяк хевээр кижи эвес сен бе моң, күжүрүм. Мен аныламда ындыг чордум. Үргүлчү-ле хан базыышкыны улгадыр... Айтып бээйн бе?—деп, Кушпугуру дуза кадарын сүмелээн.

— Чүнү айтып бээриң ол?

— Чүнү деп чүнүл? Хан базыышкының бадырарының аргазын аан.

— Канчаптар чүвел? Өлүп чор мен, айтып берем харын.

Кушпугур эжинге, баштай ыңай-бээр көргүлээш, чоогунда оларның чугаазын дыңнаптар кижи чогунга бүзүрээш, сымыраны аарак бир-ле сүмени чугаалап берген.

Кижиң Метпегер ону баштай, шынап-ла, аажок шын чугаа кылдыр дыңнааш, сөөлүнде эжинче даянгыжындаа арнып кээр. Ынчап-ынчап болу каттыра берген. Ийи ашак та чүнүң дугайын чугаалашкан. Ол дээрге боттарының аразынга-ла арткай аан. Ону еске улуска дыңнадыр эвес, улустуң кара чугаазы-биле алырга, «Э» баштыг чалчыргай чугаа-дыр ийин. Бис олче сагыш салбаалы. А ирейлер боттарының чурттап турары квартаның долгандыр ыылаштажыры шуут-ла чаңчыл апарган.

— Шимчеп тураалы, Кушпук, Улуг-Хемин аклас кылдыр дозуп каарга, шалбаа апаары дег, кижи шимчевеске база талаар болгай —деп, Метпегери чугаалаар. Ийи эжишки базыптар. Ол ыылаштажырда буттарының адаанче-ле көөр, бир-ле чүвени дилеп, диленип-даа чораан ышкаш улус. Айтыра бээрге, боттарының чымчак сеткилин чугаалаар.

— Бут адаанга курт-кымыскаяк таваржы бээр, талаар, хөөкүйлер чурттазын. Ынчангаш овааримчалыг чорудар — дижир. Шак ындыг биче сеткилдиг кырганнар ол. Бир катап олар буттарының адаанче кайган, дириг амытанчыгаштарны чуура базып каапторындан сестип кылаштажып чорда, кезек ооллар олардан таакпы дилээн. Кайызы-даа чаңы ындыг, таакпы дилээннерге, бар-даа болза, черле бербес. Барып-барып хоорайга — садыг-магазиниг хоорайга таакпы айтырар, тенний бергеннер бе? Хөөңү улуг кулугурлар дижир.

Эң сөөлүнде олар селгүүстээш, са-ла маргышканнар. Ол мынчаар болган чүве-дир...

Садыг-магазинде бараан-сараан дугайын чугаалажы бергеннер. Хоочуннар магазининден чүү-хөө нормазын садып алгаш, оозун эккеп кааш, даштыгаа таваржы бергеннери ол.

— Че, Метпек, (улустуң оларны шолалаарын шуут-ла атсының калганнар-дыр ийин), чүү деп бодаар сен? Коммунизм деп чүве чугаалап туржук бис. Орта чедер бис бе, кандыгыл? Бис дээрим, бо совет улус, бистиң ажы-төлүвүстүң каш салгал дамчыштыр ажы-төлү дээрим ол-дур ийин? —деп, Кушпугур ылавылап айтырган.

Метпекте харыы-даа чок, арнын дыштырып каап базып олурган. —Чок, олар ону көрбес... Бис ийи, сээн биле мен аан, харын коммунизм деп чүвени көрүп, чурттап эртип каапзаан бис бе, тала?— дээш, кижиң удур айтырган.

— Чок, кижи кыжырбаан. Шыны-на чугаалап, айтырарым ол ышкажыл? — деп, демгизи харын шыжыккан.

— Харын мен база шынын мына дээрим ол-дур. Бүзүрелвес сен бе, кай?

— Дүжүп ийнаан. Улуг кижи хей чүве чалчыравас... — дээш, бирээзи харын удур хорадаксаан.

— Че, ындыг-дыр, тала. Каш чыл мурнунда кандыг турдувус, бодап көрем, садыг-магазинге бараан эңдерик. Чүгле бо көк-хырын дугайын чугаалаар болза, магазиннерге эзт чеже сорт ийин? Садыгжылан эзт деп баарынга. «Че, мен ону кезип-хээндектеп турбас мен, бүдүнүбиле ап ал» дээш, шуут-ла сеңээ сыгар. Бүдүн хойнун, өшкүнүң эздин аан-

Кижин, шынап-ла, ынча дээш, эжи чүү дээр эвес дээнзиг олче кайгаан.

Метпектиң бажынга ынчангы магазиннерниң баартактары сагышка кирген. Чуруттуган. Шынап-ла, ындыг чоржук чоп: үс-саржаг аймаа кандыы-даа бар: мал үзү, үнүш үзү, ак-саржаг, шоколадтыг үс... Артында хүрец, ёзулуг шоколад-ла!

Метпектиң караанга ынчангы магазиннерге садып тургулаанны быштактар көстүп келген: үттүг-үттүг, кылаңайнып турар. База янзы-бүрү аттарлыг. Ирей артында адын уттупкан. Кайы-кайы дээш-ле баар. Ирейлериң чаактарының суу сайыраан. Сыртынгылааннар.

— Шынап-ла, Никита Сергеевичивис ынчан бир улуг хуралга чүү дээн ийик моң, Кушпук?..:

—Чүү деп че?... Адыр сактып келдим. «Совет кижилериниң амгы салгалы коммунизм үезинде чурттаар» деп бүгү делегейге чарлады чоп?

Ынча дээш Метпек ирей угаан-сарыылын ам-даа чидирбээнинге боду-ла сеткили ханып, кайы хире-дир мен дээн ышнаш, эжинче көргүлээш, улгаттыр чөдүргүлээш.

Кезек ким-даа чүве ыыттаваан. Буттарын сөөртүп кылаштажыр ирейлериниң майыкташтарының асфальтыга шылыраан даажы дыңналгылаан. Чанында тарымал ыыштарда кушкаштарның мыжырашканы-даа оларны кайгатпаан. Ийи ирей боттарының бодалынга алыскаш, базып олурганнар. Та чүнү бодап чораннар чүве. Бирээзи-ле чугаалап үнүп кээр боор ийин оң... Ийе, ынчанган.

—А сен бо рынок экономиказы деп чүвени канчаар билип чор сен. Кушпук? — деп, Метпек чугааны уламчылаан.

— Харын, чүү дээр чүвел мону? Адырам. Чүү дээр ийик моң, бо чаа сөстер-ле тыптып кээр, кижи бажынга-даа эки кирбес азы кырган баш дежин таар биле дөмей апаары ындыг бе? Угааным пат баларай берген ийин, ол. Саарлыр, садар-ла дээр чүве дээр чоржук. Та канчаар чүвеви. Че, бис-даа кырганнар канчаарыл. Ажыр бас.

Чурттап эртип алдывыс. Кордувус. Четтирдивис дээй бис... — Чок, чок! Өскээр барба даан. Демги ол сактып чадаан сөзүң чүү ийик?

— Че, уткан мен. Сен харын менден ийи хар аныян болгай сен. Сактып көрем —деп, Кушпугур сылдаглаан.

— Та, сеткил-бодалы аңгы-аңгы болуру ыйнаан...

— Ийе, ийе, Ам-на тыптын. Ол-ла болгай.

— Рынок дээрге капитализм деп-ле билир кижи чордум. А сен?

Ам-на тайбын ёлу-биле хөөрежип, чугаалажып чораан ийи ирей-даа: мурнуку чаны-биле изигленгы-ле бергеннер.

— Капитализм деп чүүл? Бажында чүү кире бергени ол?

— Ынча дивейн, капитализм үезинде чурттаар, база бир ниттилелде көөр бис, магалыг харын!

— Че, улааравас чоор. Багай сөс этпес...

Маргышкан ийи ирейни көрген, дыңнаан улус оларны эзириктер деп-даа турган боор. Каттыржырлары-даа бар, хорадаалары-даа турган. Ирейлер кылаштаннайн, чаңгыс черге «чалчыжып» турупкан.

Арай даргазымаар болгу дег улустан-даа айтырар, салдыныпас. Чадашканнар. Рынок экономиказы деп чүл дээрзин черле ким-даа оларга тайылбырлап бербээн, бот-боду-даа чалашкан, кайы-бирээзиниң тайылбырынга сеткилдери-даа ханмаан. Ийир дүшкүже маргышкаш, чаныр чоргулай баргылаан. Бот-бодунуң билиг-медерлиге-даа чедишкен, суташканнар. Ирейлер ынчанганнар-дыр, хөөкүйлерни. Чаа чалгыг оларга база четкен, дегген. «Чурттап турташ, көргей-ле бис» дээр чугаа бар. Ол ийи ирейниң маргыжынга чүү дээр боор. Кэргей-ле бис, ындыг аа? Чүү болурун аап.

Семис оол ХЕРТЕК.

ДААЙЫМ ТӨӨГҮЗҮ

«Амыдыралчы чугаа»

Октябрь байырлалының соонда бир кежээ өг-бүлевис ишти болүү-биле шайлап олурувуста, эжик соктады. Ажыдыптарымга, көдээде даайым Бады болду. Кирип келгеш, мендилешти. Оон могап-шылап, шагырааны карактарындан-на илдеп.

Шымдай-ла даайымны столче чаладым. Чаа эскен изиг, сүттүг, сарыг шайны шаажанга куткаш сундум. Бир аякты харамдыгып аартапкаш, ам-на чугаазы үнүп келди:

— Аа, богда, карактарым чырып келди, ургларым. Бертен-не суурдан үнген олчаан изиг шай ишпээн болгаш бажым аарып, карактарым карацылап чорду. Дүүште Чадааның автовокзал чанында столовазындан чүгле кургаг чем чидим. Шай ижип аар дээримге, стакан чок болду. Улуг холунда каш-ла стаканзрны манаарындан түвексинген кижи мен. Шагда-ла ындыг столовая дийин ол. Солун, сеткүүлге-даа бижип шаг болган. Оон кандыг-даа түшпел үнмээн. Кижи аксына стакан манаарының орнунга шаандагы гамалар ышкаш, согечизин болу хойлап алгаш чораны-ла дээре апарган чүве эвеспе.

Ынча дээш, ам база бир сакты кудуп алгаш, келген херээнин ужурун тайылбырлады.

— Хайлыг, эрткен чазын-на оргам аарыы катап кирип келген. Оомну бо улуг эмчилерге шинчидип аар дээш келдим. Оон башка мынчап хилиичектенип чорбайн, бажыңымга анаа ханым хоюг орбас мен бе.

Автобуска кижиниң хөйү дээрге чудурук сыңмас чыгыы. Билет дугайында чугаалаан-даа ажыы чок. Чолаачы оолга эмчилерни бээр чоруткан бижини көргүзүп чыткаш, автобусче арай боорда кире бердим. Кижи олурар хос олут хамаанчок, ийи бут салыр чер чок. Моон барган автобус база ештүг-биле дөмей, бичии чүве болду. Алдан-Маадырдан Шагаан-Арыгга чедир бут кырынга келгеш, оон соонда шыдашпайн, автобустуң эжиниин аксында тепкинжинге олуруп келдим. Аңаа олурарга соогу ана үрүп турар чүве, оргам дам барды. Кончуг аныяк, моге-шыырак эрлер автобустуң соонда олуттарында саадапкан, тамчыктыы кончуг көзер ойнан келдилер. Адар-Төш кырынга: «Буттарым дыштандырып ап көрейн, оолдарым, бирээцер бичии када туруп бээр силер бе»? деп дилээримге, агбагар баштыг бир иулаан сыргалап алган оол олургаш: «Угааның чайлы берип-тир, кырган-ачай. Бо бистиң садып алган олуттарывыс-тыр, садып алган аан. Автобуска олурарда баштай билет садып аар чоор, билдиң бе?» — дээрге, өскелери бир үн-биле кургамзык каттыржып, чир-шоң дүштүлер. Ийе харын, олутту садып аары шын-на болгай. Ынчалза-даа чадаглаан, аарыгга кызаткан кырган кижини кээргээн болза, оларга бук боор эвес, буянна боор ыйнаан. Хүндүткел деп чүве билбес бо аныяк-өскенгі-даа канчаарыт аан.

Даайымның чугаазы бичии үзүктели бээр аразында чер-чуртувуста онза солун чүү болуп тур дээрзин айтырдым.

— Кижи сонуургаар онза солун чүү-даа чок ийин, чээн. Дергүл төрелдеривисдаа ол-ла хевээр ажылдан, чурттап турлар. Күүйүнүң кадыы эки олур. Меңээ көөрде оон кашпагайы амдаа ана кыс олчаан болдур ийин — дээш, каттырган, мында силерге курут, чөкпек суп берген кижи дээш рюкзагын менче сунган, чугаазын уламчылады:

— Шаг багы келгени ол чүве бе, азы та чүү деп чүве бо, суурда садыглар шуут куруглаан. Чиир аъш-чем аймаандан өөделиг чүнү-даа кижи көрбес. Быдаа-чеми, далган, үс, чигир, печенье, пряник, конфета, шоколадтаачы шагдагы олчаан көрбедивис. Садыгда чүгле чем содазы, далай капустазының консервазы, амданы ажыг, ногаан, чемжи чүү адам бичии яблоктар, бо-ла ийин. Хлеб безин 3-4 хондур келбейн бергылаар. Чидип-чидип көстүп келген хлебти чүгле куштүг кижилер садып ап болур. Бис ышкаш кырганнар болгаш бичии ургларның ынаар семээн ажыы-даа чок. Дүүн хлеб келген, чээн. Көрген болзунза, каракка чаржыныг чоор. Ындыг чүвени сен чүгле дайын үезинин чылдарын көргүскен кинолардан көрген боор сен. Биезги бир буду багай Орустаар ирей бар ышкажык. Ол хөөкүйну хамык улус базып каартар часкан, даянгыжы, холда туткан барбазы, бергу-даа чок, чүгле тын менди үнген-дир. Аңаа соочуруң чидирер болзунза, бодуң шорун. Мурнунда кижиниң чүзүндендаа сирбектенип алгаш, салдынмааныңна дээре.

Арага, таакпы чиде бээрге, бирде-бирде хымы ханып-даа келир. Чонаада аксындан кызыл кес ыравас бичии оолдарның чушкуузундан ыш безин бурт дивес де. Бажындан кавай сазыы ыраваан балдыр-бээжек ындыг үвелер думаа-чараазын уштундур ижип алган, карактарынга көзүлгеннне кижилерже чөңгээлеп, алгырган-ыышкырган чоруурлар-дыр. Шак ындыг кеземчени шупту кижилерге эвес, а чүгле ындыг өөдежоктарга ацты көргүскен болза деп бодап кээр мен.

Силерниң бо хоорайда харыч хлеб, сүдүкер үстүр эвес, магалыг-дыр. Бистиң инектеривис база соглуп калган. Хөй ажы-төлдүг чуска суг берге-ле үе-дир бо.

Чоокта чаа-ла хурал-суглаага дарга-бошкалар эде тургустунуушкун үезинде хоорай биле суурнуң амыдыралы дөмей апаар дижирге, амыдырал мынчаар «эде тургустуна» бээр деп сагыжывыста-даа чок. «Өлүр черниче өөрүп баар» дээн ышкаш, аажок-ла амыран турдувус. Мынчаар «эде тургустунуп» аар болзувуса, моон соңгаар та чүү боор чүве? — дээш, даайым удуурунга белеткени берди.

Светлана ООРЖАК.

Швейцарияда сураглыг Маттерхорн дагның шыпшык бажынга четкен хөй эвес кижилериниң бирээзи Зематт хоорайның чурттакчызы 90 харлыг Ульрих Индербинден бооп турар. Чоокта чаа Ульрих бодунуң улуг назы-харынга чалынмайн ол дагның бажынга эзлчеглиг катап үнген. Ону ол англи Эдвард Уимперниң 1865 чылда Маттерхорнның бажынга бир дугаар үнгениниң 125 чыл болганынга тураскааткан.

ЧУРУКТА: Ульрих Индербинден Маттерхорнның бажындан бадып келген үезинде.

Кейстон — СЭТА-ның фотозу.

Чарлаалдар бюрозу

Телевидение

НОЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 Шыдыраага делегей маргылдаазы. 8.50 «Аваам, ачам база мен». Уруг ийи харже кирипкен. 9.20 «Чыл үелери». Ноябрь. 10.20 Партнер. 10.50 Кинофестиваль. «Көрүкчүлер сонуургалының панналы». Телефильм. 11.50 «Бурда моден» сүмелеп гур...» 12.20 Тиилекчилер. 13.20 «Элдептиг улуг кижилер». Уран-чечен фильм. 14.55 Кинопрограмма «XX гүс чыл. Дүүренчиг үениң хрониказы». Уран-чечен публицистиг фильмниң баштайгы көргүзүү. «Оон орнунга лама болурун кай». 16.25 Совет эстраданың хоочуннары-биле ужура жыышкын. 18.00 «Делегей панорамазы». 18.45 Тамара Вольская (домра) ойнаар. 19.00 Мультфильм. 19.50 И. Селезнёва режиссёрнуң фильмнери. «Күскү төөгү». 1-ги сериязы. 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң чазаанда. 21.45 «Күскү төөгү». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 23.05 Медээлер. 23.20 «Дүн ортузунга чедир болгаш оон соонда». 01.20—01.40 Шыдыраага делегей маргылдаазында.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Орус чугаа. 8.45 Барымдаалыг фильм. 9.00 «Бажын чоок-кавызы болгаш оны долгандыр». Уран-чечен телефильм». 10.30 «Нальчик». Телефильм. 10.50 Л. Иванова орус улустуң ырларын күүседир. 11.00 «Пи» демдек адаа биле. 12.00 Мультфильм. 12.10 «Пи» демдек адаа биле. 13.00 Видеоканал «Кадыг ажылдажылга». Чапсарда (20.00) — «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 21.00 «Ye». 21.30 ССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязының хүн дем деглели. 23.30 Коллаж. 23.35 «Четкер дузаа». Хөг жүмүнүг. видеоканал. 01.35—02.55 «Хүн база үргүлчү чырып турбас». Уран-чечен фильм. «Полиция телефону 110» деп болүктен.

Кино

НОЯБРЬ 24-ТЕ

«НАНЫРАЛ»: «Давайте надеяться, что будет девочка» 9.00, 11.30, 14.00, 16.30, 19.00 шактарда. Видеозал: «Пятница, 13 (ч. 7)» 9.20, 11.10, 13.20, 15.20, 17.20, 19.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: 1 «Киночыынды 10» 10.30, «Сказка о прекрасной Айсулу» 9.00, 11.50, «Груз 300» 13.20, «Кому на Руси жить...» 15.00, 19.40, «Допинг для ангелов» 17.50 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Рам и Лакхан» (2 сериялыг, Индия) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«Театр — бичиилерге болгаш элээди ургларга» деп бүгү-эвилел неделязы

Ноябрь 24-те — **Мошадунуң** тоолу: «Бразилиянын эртинези». Эгелээри 12 шак.

В. Серен-оолдуң «Энесай Мерген» деп шинзи база ол хүн болур. Эгелээри 13 шак.

Ноябрь 25-те — **Мошадунуң** тоолу: «Бразилиянын эртинези». Эгелээри 12 шак.

М. Кожелдейниң «Үш билгиг оол» деп тоол шинзи база ол хүн болур. Эгелээри 18 шак.

Ноябрь 26-да **Клара Сагдыының** «Кыстың орууз» деп шинзи. Эгелээрт 14 болгаш 18 шактар.

Ноябрь 27-де — **А. Ставицкийниң** «Халаптыг месилдежилге» деп шинзи. Эгелээри 13 шак.

Ноябрь 28-те — **Клара Сагдыының** «Ох, кижиниң сагыш-сеткили дыка-ла шокардыр» деп шинзи. Эгелээри 14 болгаш 18 шактар.

Ноябрь 29-та — **Ч. Ондарының** «Ханныг истер» деп шинзи. Эгелээрт 18 шак.

Ноябрь 30-де — «Күзел» театр-студиясының «Майлаг бурганның байырлалы» деп шинзи болур. Эгелээри 12 болгаш 18 шактар.

КРОССВОРД

ДООРА ДУРГЛАР: 1. Тыва национал хөгжүм херексели. 4. Ыры кезээ. 8. Хемчиктиң адыры. 9. Киргизияда спортчу клуб. 10. Өг кезээ. 12. Арыг сеткил, ак сагыш. 14. Мал төлү. 16. Сан. 18. Хол чүстери. 19. Совет Эвилелиниң Маадыры, пионер. 24. Дарган кижиниң херексели. 25. Боо кезээ. 26. Чоокку Чөөн чүүтүн чамдык чурттарында посстар. 28. Араатан ам. 30. Афганистанда ССРЭ-биле кызыгаарлашкак хоорайжыгаш. 31. Дагестан АССР-де аймак-сөөк улус. 32. Тывала район. 33. Улустуң аас чогаалының бир хевири. 34. Хайгыыл, камгалал болүү.

УЗУН ДУРГААР: 1. Сураглыг тыва механизатор. 2. Боо унунуң иштиниң тускай дерилгези. 3. Аян, оймак. 5. Далай эзири. 6. Хүн системазының бир бөмбүрзээ. 7. Куш. 11. Сан. 13. Ажыл-херек. 15. Бүгү-эвилел радиозунуң эн сураглыг дикторларының бирээзи. 17. Огород үнүштери. 18. Черчерлерде улус эрге-чагыргазының органы. 20. Чавыт бажыңчыгаш, мал кажаазы. 21. Араатан ам, черлик инис. 22. Алырал мал. 23. Ортаакы Азияда кырганнарның хүндүткелдиг ады. 26. Тыва национал оюн. 27. Кызылдың төрелдешкен хоорайы. 29. Барының Африкада куруне. 30. Суггарылга бугазы.

Кроссвордту Салчак оол БАЗЫР тургускан.

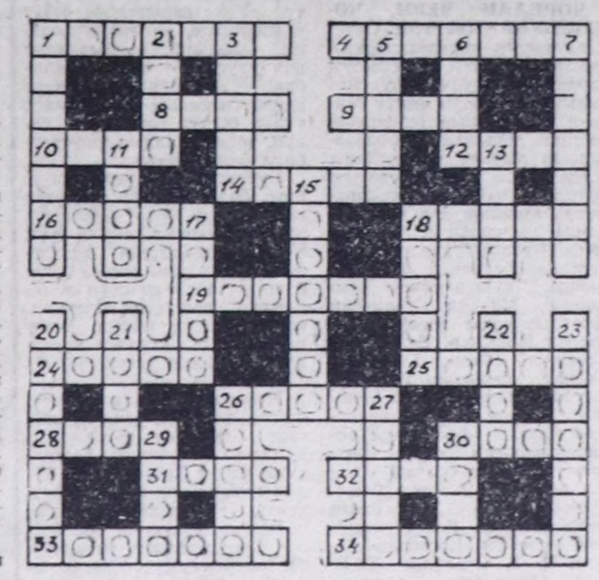

ЭЗИРИК КААРГАННАР

«Эскериг»

Суурнуң артыы талазында дистиндир шөйлүп чоруткан улуг-биче даглар эдээнде, чалгыяк тавак ышкаш, делгем ыйгылакта хөөрлер. Шала күскээр бир-ле хүн оон чаныла даггa дуран туткан ашак кижи өшкү, хоюн кадарын чораан. Хой, өшкүзү оттуг черге доктаай бээрге, ашак делем черде хая кырынга олуруп алгаш, төрээн чериниң делгемнерин чыыра тыптып дураннагылаан.

Богда, сүлде, мыг бо довун —будунуң адаанда хөөрде улус келген. Топтап дураннап көөрге, кижи ажаап турар болган. Качыгдалга таварышканнар чогум чүү улузул дээрзин танып шыдаваан. Өлген кижиниң аъш-чемин сартыктаар-ла дээнгер боор, хөөрүнүң мырынай чоогунда хая-даш кырында коцуя берген кедеп олургулаар каарганнар кара шаар болган. Хөөрге ынча хей куш чыглыр деп чүвени ашак ооң мурнунда көңгүс эскербейн чораан.

Келген улустуң машинаны-бөлгады суурже шимчетпери билек-ле, демги куштар хөөрлерже диңнейдир ужуп иргилээн. Ашак ол-ла бүгү куштар дойлаашкынын дураннаан, адыш иштинде дегулам тоза топтап көрүп олурган. Өшкү, доюн көрүп каап, оон улам чоокшуладыр чавыап баткан. Аъш-чем артынын дойлаан соонда, эдеп чурук көзүлген. Пат тотканы ол үве ийикпе, каарганнар хырынын угбайн, шоолуг кедурлуп ушпайн, дедю-ле черге кээп хоюп алыр болган. Уваа, өлген! Ашак улам топтап көрүп олурда, ийи каарган бичии бөлүп ужуп чорүй, чанында бо чавыс хая баарынга кээп ойта душкулээш, каракторы аларанайнып, багайтыр тунук өткилеп каап, тепкиленип чыткылаан.

А оон өскелери база-ла ындыг байдалга таварышкан. Черле хөктүг, өлдеп. Эзирикте алгышкан калайлар-ла, удур-дедир чаргырткайнып-ла тургулаар. Ашак ам-на чүвениң ужурун билип каан. Чаңчыл ёзугаар, өлген кижиниң хөөрүнге: «чиир чемин бодур, тыртар таакпын бо-дур, ижер арагаң бо-дур» дээш артырып каар сартыктарны былаажып-хунаажып чооглап алгаш, ынчал тенип турар каарганнар боп-тур.

Кадарчының олурган хаанының баарынга чыткан демги ийи каарган бир көрге, бедип алган шуулап ужуп бар чораннар. Ашак: «Па, эзирик каарганнар сергээни ол-тур аа!» дээш, хой, өшкүзүнүң башын доозуп, базып чоруп каан.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: редактор — 3-43-34, орлакчылары — 3-33-91, 3-34-17, приемная — 3-34-26, карыысалгалы секретарь — 3-34-92, орлакчылары — 3-45-93, кылдыстер — 3-41-16, культура — 3-39-15, информация — 3-37-11, хагаа килдизи — 3-39-03, 3-34-39, өскүлге — 3-34-93, корректорлар — 3-37-11, үндүрүкчүлер — 2-27-41, төлүк келбейн бар — 2-32-75, бухгалтерия — 3-43-41.

Чыда 300 катап үнет. Хемчээли 2 дарааны. Тираж 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Пом үндүрер чер полиграфия болгаш чом садыының керектериниң газеты биле курсу комитетиниң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Красноармейская кудумчуу, № 1.

Индекс 54241.

Чагыг № 533.